

LOZI
ZAMBIA

LOZI

SE SI PULUMISA TAU

LOZI

G. N. LANSDOWN

A. Lambe

SE SI PULUMISA TAU

Ni matangu a mañwi a lifolofolo za mwa Africa

Ya ñozi buka ye mwa sikuwa ki G. N. Lansdown
Ba ba i fetuzi mwa Silozi ki ba Munali Lozi Literature Club

LINANEZO ZA LITABA

	<i>Likepe</i>
1. SE SI PULUMISA TAU	1
2. SE SI BISIZE MULALA WA MPYE BUTELELE	2
3. SE SI FATISA LIKUHU	4
4. SIMBOTWE MO SI FUMANEZI MULILELO WA SONA	5
5. SITONGWANI HA SI LATA KU SEHA-SEHA	7
6. SE SI PAZUZI MULOMO WA SHAKAME WA FA HALIMU	8
7. SE SI TOKWISIZE KUBU BOYA	10
8. SE SI ZAMAISA SITONGWANI INGE SE SI TOZA	11
9. SE SI OPELISA LINYUNYWANI	12
10. SE SI PILISA TAPI MWA MEZI	14
11. SE SI BISIZE SINUKU KULI SI BE NI MIUTWA	16
12. SE SI SELISA SIFI BUSIHU	17
13. SE SI BISIZE SIKAPANA SA KULU TATA	19
14. SE SI TISIZE KULI LUWAWA NI NJA LI TOYANE	20
15. TOU HA I SABA PEBA	22
16. SE SI BISIZE MULALA WA TUTWA BUTELELE	23
17. MO KUTEZI KULI LIÑAU LI BE NI MIBALA-BALA	25
18. LINJOKO HA LI SWANA NI BATU	26
19. BO KOKOÑU NI PIZI YA MWA NAHEÑI HA BA LI BALIKANI	27
20. MO KU TEZI KULI LIHBA LI BE NI MUBALA O MUNSU MWA MULALA	29

*In association with the Publications Bureau
Lusaka & Blantyre*

MACMILLAN & CO., LIMITED
ST. MARTIN'S STREET, LONDON

1960

I. SE SI PULUMISA TAU

KALE kale kwa simuluhlo tau ne i lilanga sina ngu, ka mukwa o cwalo ne i kona ku swala lifolofolo ka bunolo ni ku li ca. Ka zazi le liñwi lifolofolo za kopana ku lika ku fumana mukwa o muñwi wa ku pima likozi za tau.

Lifolofolo za buisana ka nako ye telele kono za palelwa ku fumana mukwa o ne li ka pima tau ka ona. Kwa nalule-lule, shakame ya tahisa muhupulo o n' o tabezwi ki lifolofolo kaufela ya li: "Ni ta bisa linzwi la tau butuna kuli lu te lu zibange ha i taha." Lifolofolo kaufela za lumela muhupulo wa shakame.

Shakame ya ya ku tau mi ha i y' o fita ya li: "Tau mu-

nyan'a hao u kula ahulu mi u tokwa ku ku bona ka bubebe."

Tau ya buza ya li: "U kai?" Shakame ya li: "Ni latelele ka bubebe ni ku ise ku yena."

Za zamaya lizazi kaufela, ku fitela tau ya katala mane ya lobala mwa muluti wa kota. Shakame ya lafa linosi mi ya toza tau mubili kaufela ha ne i sa lobezi.

Limuka ha li t'o fumana kuli linosi za zona li uzvizwe za halifa hahulu, mi za kala ku bata lisholi. Za icamba mushitu kaufela, mi kapili-pili za fumana tau i lambakani linosi. Za i lumaka hahulu mane ku fitela tau ya ba ya bokolola habutuku. Ku zwa foo mulilelo wa tau wa ba ku puluma feela, mi ka butali bwa shakame, lifolofolo li kona ku baleha li sa utwa feela tau ha i puluma.

2. SE SI BISIZE MULALA WA MPYE BUTELELE

Kwa kale kale mpye ne i sina mulala o mutelele sina mo lu i bonela kacenu. Ka nako ye ñwi ya swalana bulikani ni kwena, mi ni haike lifolofolo ze ñwi ne li i elelize kuli isike ya eza bulikani ni kwena, folofolo ye maswe cwalo, yona ya hana, kono mpye ni haike ki nyunywani ye tuna hakalo i na ni katoho ka kanyinyani, kabaka leo boko bwa yona ki bo bunyinyani, mi ka mukwa o cwalo ya tokwa ku mamela se ne i bulezwi.

Cwale, ka zazi le liñwi kwena ne i lapile hahulu kakuli

ne i ngile mazazi a mañata i sa ci, ki ha ili ku mulikan'a yona: "Muna, ni katazwa hahulu ki lusinga, ni kupa kuli u kenye toho ya hao mwa mulomo wa ka kuli u bone lino le li ni kataza." Mpye ya lumela ku kenya toho ya yona mwa mulomo wa kwena, mi ha ise i kenyize toho, kwena ya kwala mulomo wa yona.

Mpye ya satalala, ya cucula, i nze i hoha ka tata ya mukusi. Ha ne i nze i hoha cwalo mulala wa yona ne u nze u namuluha ku ba o mutelele.

Kwena ha ise i katezi ya ituhela, mi mpye hona foo ya landamanena mwa lihalaupa, mo i sa pila ni nako ye.

3. SE SI FATISA LIKUHU

KANA se mu lemuhile kuli likuhu li kala ku fata li sa li tuzwinyani?

Libaka ki le: kale kale limbande li si ka kona kale ku fufa ne li swalani bulikani ni likuhu. Ka zazi le liñwi mbande ya fumana ndonga ya mabibo ye ne kona ku lukisa mafufa a yona ni ku fufa. Likuhu ha li bona balikani ba zona ba ikola munyaka wa ku fufa-fufa mwa mbyumbyulu za lakaza hahulu kuli kabe ni zona li ka kona ku fufa. Za kupa mbande za li: “U lu kalime kwa ndonga ya hao lu tokwa ku fufa ni luna, kakuli kwa tabisa.”

Mbande ya hana ya li: “Batili, kakuli mu sa i lata feela, kipeto ha lu sa tola lu utwana.”

Likuhu zona za li: “Lu itama kuli lu ta i tokomela

hahulu.” Mbande ya li kalima ndonga yeo ye ne li kupa, kono ya li bulelela hape kuli sitoyo si ta ba se situna haiba ndonga yeo i lateha.

Ka maswabi a matuna ndonga yeo ya latiwa ki kuhu ye ne kalile ku itusisa yona. Limbande za nyema hahulu mi za bulelela likuhu za li: “Lu ta ba lila za mina ku fitela mu ta fumana ndonga ya luna.” Mi mane za kala ku n’o pamulanga likuhu.

Ku zwa foo, likuhu li sa bona feela mbande za ipata mi li kala ku fata mbande i sa ya feela. Kutwi li sa bata ndonga yeo ye ne i latehile kale-kale koo kwa boni sibungu.

4. SIMBOTWE MO SI FUMANEZI MULILELO WA SONA

KALE kale simbotwe ne si kona ku lila hande sina mo li li lela linyunywani ze cwale ka maiba, litaha, ni tutengunyanga. Ka zazi le liñwi simbotwe ni peba ne li zamaya hamoho, mi za fumana poto ye tezi nama i nze i bila fa liso.

Peba ya li: “Ha lu ce nama ye, bañi ba yona ba si ka fita kale. I utwe pili kapa i buzwise na ni ku nangelele batu.”

Simbotwe sa li: “Ki hona kono muna u ni zibise kapili u sa bona fela batu.” Simbotwe sa kwahulula poto, sa fetaula nama mi sa keta situnula se si nunile ka mitolo mi sa si komeza si sa cisa.

Ka bumai hona ka nako yeo muñ'a piza a fita mi peba ya mata i si ka lemusa mulikan'a yona. Simbotwe se si bumai sa palelwa ku eza se siñwi kwand'a ku kutumana ku ikeza inge se si lobezi. Situnula ne si cisa mulomo wa sona, mi ne li se situna kwa ku mizwa, kono ne sina ni ku kutumana ni ha si utwa butuku kakuli ne si saba kuli si ta fumanwa ni ku fiwa koto.

Ha ku se ku fitile muzuzunyana, muñ'a piza a feza ku ca mi a ikela, ku siya simbotwe hona foo a sa zibi kuli ne si tubuluzi mwa piza ya hae. Simbotwe sa lika ku lila sina kamita, kono ka baka la mumizo wa sona on'o cisizwe ki situnula sa nama sa palelwa ku lila hande, konji feela, "Korolo-korolo, korolo-korolo," ike mo mu si utwe-
langa nako ye.

5. SITONGWANI HA SI LATA KU SEHA- SEHA

KA zazi le liñwi sitongwani ne si zamaya-zamaya mwa mushitu ku ikotolola, ki ha se si to fumana mulikan'a sona shakame.

Sitongwani sa li: "Mulikani, makande ki afi kacenu?" "Ha," ku bulela shakame ka maseme, "Ki hona ni sa zo bona folofolo ye komokisa ahulu."

Sitongwani sa buza sa li: "Ki folofolo mañi? i na ni manala kapa litaku?"

Shakame ya si alaba ya li: "Ha i na zeo kaufela kono mahutu a yona a na ni mafata sina mautwana." "Mulikani! mubala wa yona u cwañi?" ya buza zeo ki sitongwani.

Shakame ya alaba ya li: "I kona ku bona kwa pili

ni kwa mulaho ka nako i liñwi, kakuli lito le liñwi ha li talimezi fa pili, le liñwi li kona ku talima kwa mulaho.”

Sitongwani ha si utwa zeo kaufela sa ikashula ka liseho. Cwale ha mu utwa sitongwani si seha-seha busihu mu zibe kuli si hupuzi zeo shakame i kile ya si bulelela.

Kana mwa kona ku nuha folofolo ya na bulela shakame? Luli ki longolo.

6. SE SI PAZUZI MULOMO WA SHAKAME WA FA HALIMU

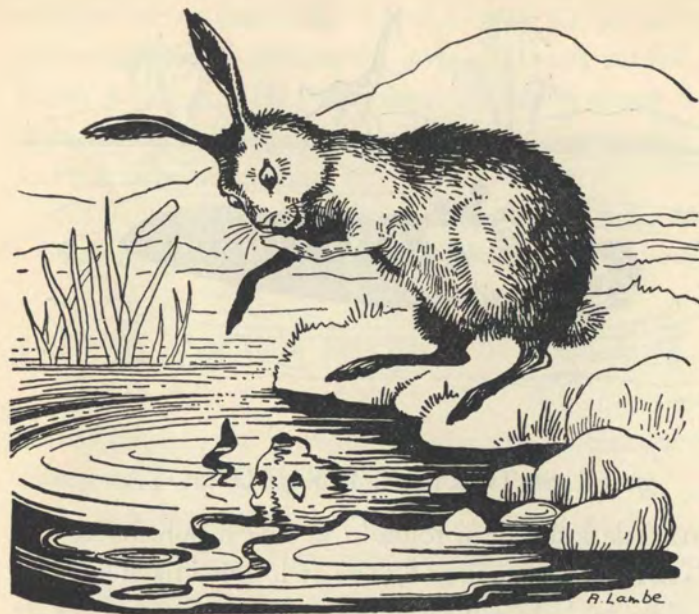
KA nako ye ñwi shakame ha ne i anya puka kwa matali a mukakani, mutwa wa pazula mulomo wa yona wa fa halimu.

Nali ya li: “ U lukehile, kakuli u sikuba hahulu. Kiñi ha u sa yo nwangi mezi kwa nuka sina lifolofolo ze ñwi? ”

“ Ku ku bulelela niti,” ku alaba shakame, “ ne ni sika hupula cwalo. Ku tuha fa, ni ta mamela kezezo ya hao.” Mi ki ha sa matela kwa nuka.

Ha i y’o fita kwa nuka ki ha se i inama kuli i nwe, kono ha i bona muluti wa yona mwa mezi ya hupula kuli ki shakame ye ñwi, ya shimbulukela ku sili. Ya lika hape ni hape kono ne i nze i bona nto ye swana.

Kwa mafelelezo ya tulwa mi ya li ha i koni ku nwa mezi mwa nuka mo ku tezi bana ba habo yona. Ku zwa

zazi leo ku fitela nako ye shakame ha i si ka lika ku nwa mezi kwa nuka. Bakeñi sa ku nwanga mezi kwa nuka i anyanga fela puka.

Ni ka nako ye, mulomo wa yona wa fa halimu u sa aluhani.

7. SE SI TOKWISIZE KUBU BOYA

KALE kale kubu ne li folofolo ye nde hahulu ha ne i sa pila fa likamba sina lifolofolo ze ñwi. Ne i na ni boya bo butelele, bo bufubelu mi ili bo bu titihani sina bwa likaze za mwa Persia. Ka mukwa o cwalo lifolofolo ze ñwi ne li lakaza ku ba ni boya bo bu cwalo, mi sina tutwa, mane ya lela mo i ka pumela kubu kuli i sinyehelwe ki boya bwa yona bo bunde.

Ka zazi le liñwi, maliha tutwa ya fumana kubu i nze i shushwatile, mi ya li: “Bati u bonahala kuli u shwile silami. Ha u sa nveli mwa liweluwelu lani la mezi a futumala kona kuli boya bwa hao ha buna ku kona ku ku sileleza kwa mufutumala wa mezi nji?”

Kubu ya li: “Boya bwa ka bwa kona ku ni sileleza,”

mi hona foo ya tulelela mwa mezi a cisa. Ka bumai mezi na cisa hahulu, a i yubula, mi boya bwa yona kaufela bo bunde bwa zwa. Ha i omboka mwa teñi ya matela kwa nuka ku yo ipatisa. Ku zwa foo ku fitela ni nako ye kubu i pila mwa nuka.

Tutwa ye situhu ya beteka cwalo kubu, mi ni ka nako ye, ha i na boya haisi litalo fela sina ndombe.

8. SE SI ZAMAISA SITONGWANI INGE SE SI TOZA

KANA mu se mu lemuhile muzamaelo o makaza wa sitongwani? Ki ka baka la Shakame ye ne si tezeze.

Ka zazi le liñwi shakame ni sitongwani ne li nze li zamaya hamoho. Hañi-hañi sitongwani sa kalumuka ka liseho (sina ha mu ziba kuli sitongwani ki sa mashe-

kela) mi sa li ku shakame: “ Muzamaelo wa hao wa sehisa. Ni sepa kuli mahutu a hao a sikami.”

“ Mwanesu,” kubulela shakame i nze i menya-menya, “ Kana wa kona ku ni tusa?” “ Luli na kona,” ku alaba sitongwani.

Shakame ya li ku sona: “ U zamaye ngombemongo u nze u itimile ku fitela ni ta ku bulelela kuli u yeme.” Sitongwani se si bukuba sa eza sina mo ne si bulelezwi mi sa wela mwa musima o tungile. Sitongwani ha si zwa mwa musima sa ipumana si lobehile mahutu.

Ka mukwa o cwalo shakame ya kutiseza sitongwani se ne si si lukezi bakeñi sa lishea la sona. Ki kabaka leo mu bona kuli sitongwani si zamaya inge se si toza.

9. SE SI OPELISA LINYUNYWANI

KALE linyunywani ni bo sikampafwa ne ba isweli bulikani. Ka linako zeo linyunywani ni bo sikampafwa ne li sa koni ku fufa, mi hape ne li sa koni ku opela hamunati sina nako ye. Linyunywani hamoho ni bo sikampafwa ne li nze li swenywa ki lila za zona, likaze, mi ne nze li shwa ka buñata.

Mwa hala manyando a cwalo ze nyinyani ze ne li siyezi za kopana hamoho ku kupa Mubupi wa zona kuli a li tuse ku punyuha kwa lila za zona, kakuli likaze ne li na ni butali ni mata ku li fita. Ki ha Mubupi a nga mu-

zuzunyana ku nahana bakeñi sa pilaelo ya zona. Mi cwale ki ha fa linyunywani ni bo sikampafwa mafufa kuli li kone ku fufa ni ku punyuha kwa lila za zona.

Ha li se li filwe mpo yeo, linyunywani za taba hahulu mane za felela mwa halimu ku opela lipina za buitumelo zeo li sa opelwa ki zona ni kacenu.

Ka ku tokwa lizwalo bo sikampafwa ba hasana ba si ka itumela ku Mubupi wa bona. Cwale Muñ'a bona a li: “ Mina bo sikampafwa ni ha mu fufa-fufa cwalo a mu sa na ku lumelelwa ku kopana ni linyunywani ze ñwi kakuli ha mu na buitumelo, mi ku zwa ona fa, mu ka fufa-fufanga busihu linyunywani ha li lobezi, ha ku sina lizazi le li kanyeza lifasi.”

10. SE SI PILISA TAPI MWA MEZI

Kwa simuluho tapi ne i pila fa likamba sina libupiwa ze ñwi. Kono tapi ne i na ni mikwa ye maswe kakuli kamita ne i tabela hahulu ku beteka libupiwa ze ñwi, mi ne i lata ku bona ha li omana.

Kwa nalule-lule lifolofolo ze ñwi za nyema mane za be za lela ku bulaya mubeteki yoo tapi; za i swala ni ku tamelela lulimi lwa yona kwa mutahali kuli i be sisupo kwa babeteki kaufela. Hamulaho za i hohela kwa muna-ga wa nuka kuli i yo shwela kwa teñi.

Busihu ha bu se bu kolile tapi ya i tukulula fo ne zi i tamelezi, mi ya wela mwa mezi. Ka mukwa o

cwalo ya punyuha koto ya lifu. Mi ni ka nako ye i sa hupula kuli mwa maipato a yona ki mo kunde ku fita fa likamba.

Ne i sa koni ku itusisa lulimi lwa yona ka nako ye telele, kuli mane lwa nyamalala, mi ha lu sa tola lu kuta, kono nihakulicwalo tapi i tabile kakuli ha i koni ku fapanya libupiwa ze ñwi ze pila mwa mezi.

11. SE SI BISIZE SINUKU KULI SI BE NI MIUTWA

SINUKU ne li folofolo ye ne i lata hahulu ku lumbwa; mi bakañi sa bunde bwa sona ne si tabela hahulu ku utwa lifolofolo ha li si lumba.

Ka zazi le liñwi, sinuku sa bulelela luwawa ka buikumuso kuli kambe lifolofolo ze ñwi ne li ze nde sina sona, lifasi ne li tabe li buhehile. Luwawa ku utwa cwalo lwa nyema hahulu mi kapili-pili lwa hupula ku sinye bunde bwa sinuku kuli lona lu be lo lunde ku si fita.

“Ha mu teleze bo sinuku,” ku bulelela luwawa ka sishemo. “Mwa macacani a ni a miutwa ku na ni mutu ya kona ku ekeza bunde bwa mina. A mu yo kupa tuso ku yena kono mu siye litata la mina leo la silena k’u na kakuli li ta pazaulwa ki miutwa.”

Luwawa ha lu se lu colauzi sinuku, sa siya litata la sona la silena, ni ku matela kwa macacani. Cwale sinuku ka butoto sa isunya mwa miutwa, mi ya si taba kai ni kai, mane sa palelwa ku itomola yona kaufela.

“Ahaa-aa!” kwa seha Luwawa ka nyakalo. “Se ni bona kuli a mu sa kona ku apala litata la mina la silena fa halimu a mishengela yeo, cwale muñ’a ka ni ta ikapalela lona.”

Ki ka baka leo luwawa lu na ni kubo yende ya boya, mi sinuku sona sina ni miutwa feela, mi buinuneko bwa sona bwa felela ona foo.

12. SE SI SELISA SIFI BUSIHU

KALE sifi ne si ngiwa ki lifolofolo ni linyunywani ze ñwi kuli ne si na ni butali hahulu. Kamita ha ne kubanga ni likañi sifi ne si nze si bizwanga ku to atula.

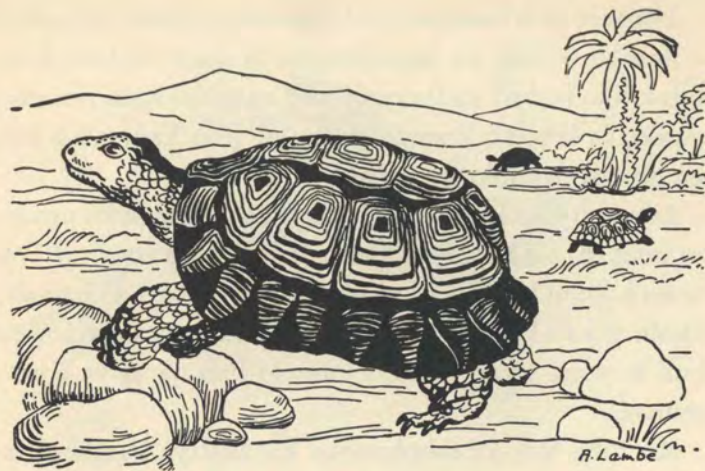

Zazi le liñwi shakame a taha ku sona mi a li: “Bo ma-Sifi; ye butali ka kufitisisa ki kuhu ye nsu kapa ye sweu?”

“Yeo ki puzo ye bunolo,” sifi sa alaba. “Kuhu ye nsu i butali ku fita ye sweu, kakuli i zwala mai a masweu, ye sweu yona ha i koni ku zwala a mansu.”

“Ni itumezi hahulu bo ma-Sifi,” kwa bulela shakame. “Cwale haiba mu butali kana mwa kona ku zwala mai a mansu?”

“Luli na kona,” sifi sa alaba, ki ha se siya kwa musima o fa kaufi ku yo zwala. Eshee! ka bumai sa zwala lii le lisweu. Ha si bona kuli si zwezi lii le lisweu, sifi ne si swabile ni ku saba hahulu se ne si ta bulelwa ki lifolofolo ze ñwi, mane sa hupula ku selanga busihu kuli si sike sa kopananga ni lifolofolo ze ne si pumanga.

13. SE SI BISIZE SIKAPANA SA KULU TATA

KULU ne i li yona folofolo ya mafelelezo kwa ku bupwa. Mi ne i bupilwe ka bungululwa bo ne bu siyezi ha ne ku bupiwa ze ñwi. Ne i filwe lulimi lo lukima inge lwa pombwe; mulomo inge wa nyunywani, ni toho ye swana ni ya noha, mi mautu a yona a kwa pili na fapana ni a kwa mulaho. Nihakulicwalo ne i pila inge i tabile, mwa sikwata sa likulu ze ñwi (kakuli miteñi yeo likulu ne li zamayanga hamoho sina mazwii).

Ka zazi le liñwi longolo lwa buza kulu lwa li: “Muna kanti kiñi ha u li ya maswe cwalo?” Kono kulu ya li: “Eee ni ya maswe; kono nihakulicwalo nama ya ka i munati ku fita ya lifolofolo kaufela.”

Longolo ne li lisawana, mi ka mukwa wa batu ba malimi a bubebe, a kala ku hasanya taba fa kaufi ni kwa hule. Lifolofolo ze ñwi ha li utwile kuli nama ya kulu i munati cwalo, za kala ku li zuma (mane ni yena kamunu a kala ku itongwela mulo wa zona).

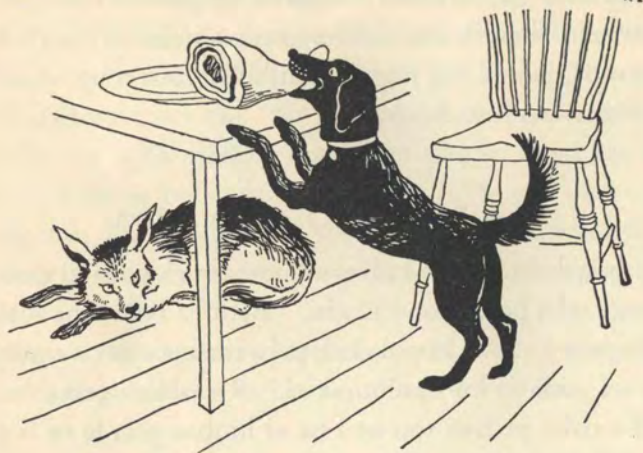
Likulu li sino lemuha kuli za fela za matela mwa mpako ya kota, mi za i kupa kuli i mele fa halimw'a zona. Cwanoñu kulu ni kulu ya ba ni sikapana se sitaba. Hamulaho likulu za kala ku ikomanisa kakuli ha ku na ye ne itumelezi kuli ki yona ye ne bulelezi longolo kuli nama ya zona i munati.

Ku tuha foo, za tokolomoha ku zamaya hamoho, mi ni ka nako ye ha u na ku bona likulu li zamaya ka bubeli kakuli li sa nyemelani, mi ye ñwi ni ye ñwi i ipilela i nosi.

14. SE SI TISIZE KULI LUWAWA NI NJA LI TOYANE

KALE kale batu ne ba utanga linja ni mawawa ku libelela maluo a bona. Ka zazi le liñwi munna ya n'a luile nja ni luwawa a li laela kuli li sike za tuhelela mutu ku uzwa situnula sa nama ye munati ya na bulukile mwa ndu ya hae. Ha sa li siya feela nja ya ineela ku ca nama yeo.

Mulen'a zona ha fita a tonda nama mi a li buza a halifile a li: "Nama ya ka i cilwe ki mañi?" "Ha i y'o fa

teñi?" nja ya alaba ka mukwa o bonahaza kuli ne i komokile. "Konji haiba i ngilwe ha ne ni nze ni bapala kwande ni luwawa."

Luwawa lwa halifa hahulu ha lu utwa cwalo, mi lwa li ku nja: "U bulela maaka, ki wena ya i cile ni nze ni ku bona. A mu bone malen'a ka, ki yo u sa tampakani mali kwa mulomo." Munna yoo ki ha se a kwaula nja mi a i nata habutuku.

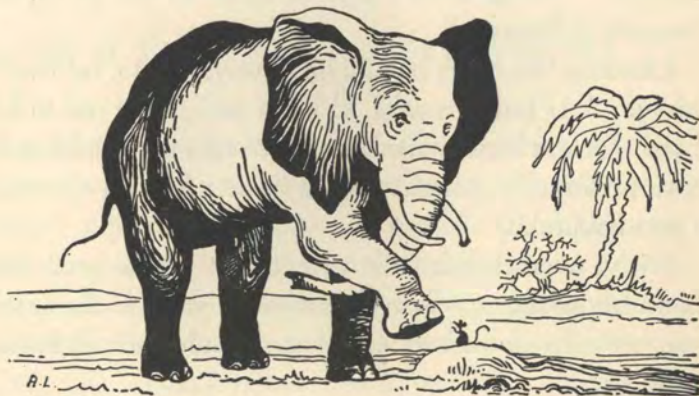
Nja ya nyemela hahulu luwawa bakeñi sa taba yeo. Mi hamulahonyana nja ya nyisa luwawa, ya lu leleka mwa hae, mi ya lu tobosa kuli i ta lu luma hahulu haiba lu kutela mwa hae.

Ku zwa foo luwawa lwa saba ku pila ni nja. Mi ni yona nja i itamile ku lelekisa luwawa ni ku lu bulaya ha i lu swala, kakuli i sa hupula matibili a yona a na tahisizwe ki busawana bwa luwawa.

15. TOU HA I SABA PEBA

Ku bonahaza butoto kuli tou butuna bwa yona ni maata a yona i saba peba, kono ki niti. Batu ba bañwi ba li tou i saba peba kakuli i hupula kuli peba i ta kena mwa munwana wa yona ni ku i pulumukisa. Ku tahile cwana:

Ka nako ye ñwi tou ne i na ni limbongola le ne li pala ku fola kwa liutu. Ibile zazi le liñwi peba ya bona tou i swabile ka baka la butuku bwa limbongola leo.

“Mawe bo tou mu swabisizwe kiñi?” kwa buza peba. Ki ha tou i bulelela peba bakeñi sa maswenyeho a yona. Peba ya li: “Ni ta lika ku mi tusa.” Mi kapilipili ya kala ku alafa sitombo seo. Ne ku si ka fita mazazi a mañata, liutu la tou la ba mbubombubo, mi tou ya sepisa ku lifa peba bakeñi sa buikatazo bwa yona. Mi peba ha i to shongolola kwa mulatu wa yona, tou ya i bulelela kuli i te i tahe zazi li sili, mi tou ya picauka cwalo ka mazazi a mañata.

Ni cwale tou ka ku sa sepahala, ya saba ha i bona peba, kakuli i hupula kuli i ka i buza mulatu wa yona.

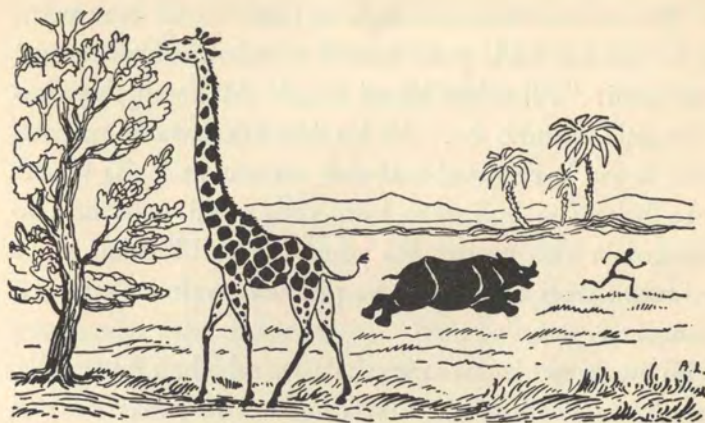
16. SE SI BISIZE MULALA WA TUTWA BUTELELE

Kwa kale-kale, tutwa ne i na ni mulala o mukuswani sina wa sukulu. Zazi le liñwi tutwa ha i katana mulikan'a yona sukulu ya mu bulelela kuli bucwañi ne bu baba.

Sukulu ya lumela mi ya li: “Lifolofolo ki ze ñata hahulu ze bu hatikela, mi ni sepa kuli ne kaba bunde kuli lu cange matali a manca a kwa njongonjongo ya likota. A lu kupe mulikan'a luna mutu kuli a lu tuse.”

Ba kala ku bata mutu. Kwa nalule-lule za mu fumana, mi za mu taluseza mapalelwi a zona kaufela.

“Ha! ha!” mutu a seha, “Foo ku bunolo. Mu yo kuta kamuso musihali, mi ni ka to mi fa mulyani o ta

fetula mahutu ni milala ya mina butelele kuli mu kone ku fita kwa njongo-njongo ya likota.”

Ha busa tutwa ya fita ka nako ye ne tomilwe. Ki ha mutu a fa tutwa mulyani kaufela, mi tutwa ha i nze i ca mulyani oo, mautu ni mulala wa yona za hula kuli mane ya kona ku ca ndepundepeu ye kwa halimw’a likota. Ha ku se ku fitile nako ye telele sukulu ya fita, kono ya fumana kuli mulyani u felile. Sukulu ya hupula kuli mutu na i puma mi ya fela hahulu pilu.

Ku tuha foo, Sukulu i toile hahulu mutu kuli mane ha i mu katana mwa macacani haisi kuli i mu matise.

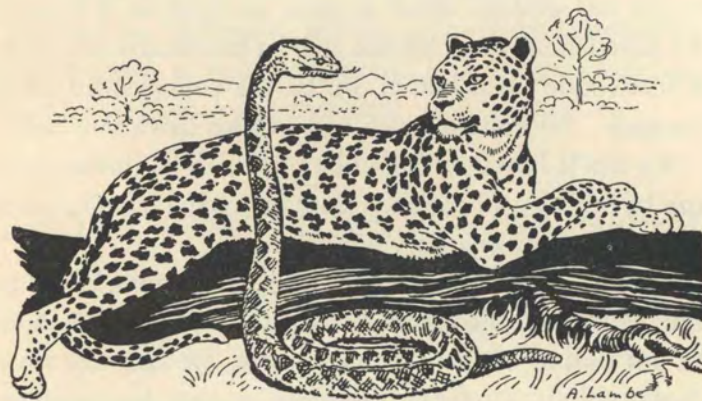
17. MO KU TEZI KULI LIŊAU LI BE NI MIBALA-BALA

KALE kale kwa simuluhō, liŋau ne li swana ni tau kwa mubala; mi liŋau ne li swabile hahulu ku bona kuli ne si le linde sina tutwa ni pizi ya mwa naheñi, kono ne li si ka zibisa lifolofolo ze ñwi.

Ka zazi le liñwi liŋau ha li nze li pota-pota, la katana noha. Noha ya li: “Mawe! liŋau, ha ni i kutwi hande mi a ni na mutusi.”

Liŋau la li: “Ha ku makazi, u sibupiwa se si situhu se si sabwa ki lifolofolo kaufela. Kono kakuli wa kula ni ka ku tusa hona fa feela.”

Liŋau la kulisa noha ku fitela mane ya tuseha. Ka ku

tisa buitumelo noha ya li: “Ni ka ku fa s’o lata kaufela ili ku itebuha bakeñi sa musa wa hao.” Liñau la li: “Ha ku na se ni lata kwande a ku ba ni mibala-bala.” Noha ya li: “Ni ta ku fa yona. Kono pili ni ta kala ku ku luma, mi u sike wa saba kuli u ta shwa. U ta tutu-luka feela mi buluma-luma boo bu ta fetuha mibala ye minde hamulaho.”

Cwale noha ya luma liñau, mi ka maniti liñau la ba ni mibala-bala ye minde, mi ka nako ye liñau ki ye ñwi ya lifolofolo ze nde ka ku fitisisa. Ku tuha muta woo bulikani bwa bona bu tiile, mi ni ka nako ye, ha li katazani.

18. LINJOKO HA LI SWANA NI BATU

KALE kale, lico ne li ze nyinyani mwa lifasi kaufela, kakuli ne ku sina pula ka lilimo ze ñata, mi lipeu ne li sa meli. Ka samulaho batu ba lelisana kuli ba kubukanye lico ze ne li siyezi kulo ku li kuñwi, mi ba bea balibeleli ku sabisa masholi. Ni kuli balibeleli ha ba na ku uzwa kwa teñi.

Ka zazi le liñwi, ba bañwi ba ba libeleli ba fumanwa ba nze ba i cela kwa lico zeo. Batu ba nyema hahulu, mane ba ba isa ku mulena ku y’o zekiswa.

Mulena a li ku bona: “Mu tiile mi mu nunile kakuli ne mu nze mu icela lico ze ne mu filwe ku libelela. Ha ni na ku mi bulaya kono ni ta mi luta tuto ye mu sike mwa libala. Ni ta mi fetula lifolofolo ze bata ku swana ni

batu, kono batu ba ta mi lelekisa mwa minzi ya bona kakuli mu ta ba masholi ku ya ku ile. Mu ta pila mwa mushitu maliha luna lu nze lu ikola mulilo. Mu ta ya cwalo mwa kubo ya mubu mu sa pili ni luna.”

Masholi ba, ba fetulwa linjoko, mi ha ba bona bumaswe bwa libupeho za bona ba kenelwa ki maswabi a matuna, mane ba yo i pata mwa mushitu.

19. BO KOKOÑU NI PIZI YA MWA NAHEÑI HA BA LI BALIKANI

HAIBA mutu a ya mwa mishitu ya Africa u ta fumana kuli kamita bo kokoñu ni pizi ya mwa naheñi ki balikani ba batuna, mi ba zamaya hamoho mwa mutapi u limuñwi.

Ka zazi le liñwi, pizi ya kupa lifolofolo ze ñwi kuli li i tuse kwa ku bulaya kwena, kakuli ne i feza lifolofolo. Lifolofolo za hana kakuli ne li saba kwena. Kwa mafelelezo kokoñu ya li: “Ni ta tusa haiba u lumela muhupulo wa ka.”

“Muhupulo wa hao ki ufi?” pizi ya buza. Kokoñu ya alaba ya li: “Lu nwe mezi kaufela a mwa lisa mo kuli lu kone ku bona kwena ni ku i bulaya.” Pizi ya li: “Ki mulelo o munde.” Mi za kala ku nwa mezi.

Kwena ye manyalu ha i bona se si ezahala ya zwa mwa lisa kapili-pili, mi ya landamanena kwa nuka ye ne li fa kaufi.

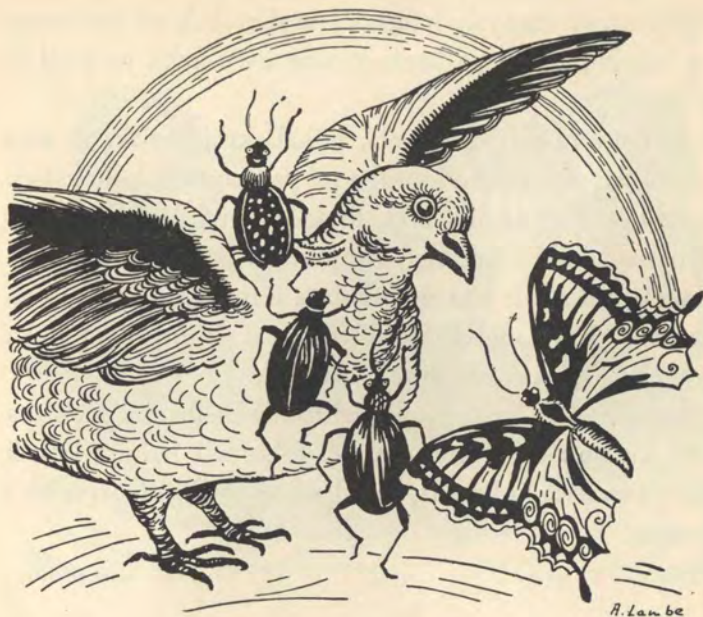
Kokoñu ni pizi za i swala, za kala ku i lumaka ni ku i lahaka, kapili ya ba ni litombo mi ya nyema hahulu kakuli miteñi yeo ne i na ni litalo le linde le li bunolo-nolo. Za i lumaka hahulu mane mayayu a yema fa mubili wa yona kaufela, mi a bile ona makakalapa a maswe a i na ni ona kacenu. Kwa mafelelezo kwena ya yo fita kwa nuka kono litalo la yona ne li se li sinyehile.

Ku tuha foo, kokoñu ni pizi li bile balikani. Ha li ya kwa ku nwa mezi kwa nuka li tokomela hahulu kuli li sike za swalwa ki kwena, kakuli i li swalezi sikoloti sa ku i lwanisa.

20. MO KU TEZI KULI LIIBA LI BE NI MUBALA O MUNSU MWA MULALA

KWA simuluhu sipulumuki ne si sina mibala, mi ne si se sinde sina mo si inezi kacenu. Ka zazi le liñwi sipulumuki sa bona linyunywani za mafufa a mibala ye miñata ye minde. Sa komoka hahulu kuli mane sa ya ku zona ku yo li buza ko li fumani mafufa a mande. Linyunywani za alaba za li: “Zamaya, u yo buza liiba li ku bonise ko ku bulukwa mibala ye minde.” Sipulumuki sa eza sina

mo ne si bulezwi mi sa kupa liiba kuli a si base mibala-bala ye minde.

Liiba la li: “Ni ta ku tusa. Ha u bona tembwe (Nambwamutalati) mwa li-halimu u tahe ku na hape, mi ni ta ku isa kwa teñi.”

Ka nako ye ñwi, ha ku se ku ba ni tembwe mwa halimu, sipulumuki sa kuta mi sa ya ni tumbombo ni bo-ñanda-tuti ba ba ne ba bata ku basiwa.

Liiba la li: “Mu swanezi ku ni swala mwa mulala mi ni ta mi fufisa ni ku mi isa ku tembwe.”

Sipulumuki ni bo tumbombo za eza cwalo mi liiba la fufa ku yo kena mwa tembwe ni ku kuta. Sipulumuki cwale sa ba ni mibala ye minde, ni tumbombo cwalo, kono ka maswabi ne ku sina wa ku zona ya na tapile kwa mahutu ba si ka itingeta kale mwa mulala wa liiba. Mubala o munsu wa masila a zona wa siyala mwa mulala wa liiba, mi u sa bonahala ni kacenu, kono liiba ha li bilaeli kakuli u bonisa lifasi kaufela kuli ne li lona le ne li tusize sipulumuki ku ba se sinde.

PRINTED IN GREAT BRITAIN BY
RICHARD CLAY AND COMPANY, LTD.,
BUNGAY, SUFFOLK.

*This book is copyright in all countries which
are signatories to the Berne Convention*

*First edition 1952
Reprinted with corrections, 1960*

MACMILLAN AND COMPANY LIMITED
London Bombay Calcutta Madras Melbourne

THE MACMILLAN COMPANY OF CANADA LIMITED
Toronto

ST MARTIN'S PRESS INC
New York

LANSDOWN: WHY THE LION ROARS (LOZI)

